

УДК 7.078(930)(045)

Наталія Анатоліївна Колосова
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

РОЛЬ МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРГІЯ ІВАНОВИЧА ЩУКІНА У ФОРМУВАННІ СВІТОВИХ МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕКЦІЙ (кінець XIX – початок XX століття)

Розглянуто колекціонування Сергія Івановича Щукіна та його роль у культурному розвитку Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Особливу увагу приділено меценатській діяльності Сергія Івановича у формуванні світових мистецьких колекцій.

Ключові слова: мистецтво, колекціонер, меценатство, колекції, мистецькі зібрання, пам'ятники старовини.

Sergii Shchukin's collecting was studied as well as his role in the cultural development of Russia (end of XIX – beginning of XX centuries). Particular attention was paid to the patronage activity of Sergii Shchukin in the formation of the world's art collections.

Keywords: art, collector, patronage, collections, art collections, antiquities.

Меценатська діяльність у формуванні світових мистецьких колекцій та колекціонування творів мистецтва завжди були пов'язані, існували разом і мають давні традиції. Колекціонери, які посправжньому захоплювалися витворами мистецтва, через деякий час намагалися свої колекції відкрити для людей і дарували їх державі, створювали музеї. Можемо вважати, що соціокультурний розвиток Росії кінця XIX – початку XX ст. суттєво вплинув на провідні верстви Росії, стимулюючи їх меценатську діяльність.

Підтримка різних культурних починань була особливістю російського торгово-промислового середовища, про що свідчать Третьяковська галерея, Щукінський і Морозовський музеї сучасного французького живопису, Бахрушинський театральний музей, зібрання російської порцеляни А.В.Морозова, зібрання ікон С.П. Рябушинського, зібрання картин В.С. Гршмана, Є.Л.Лосєвої і М.П. Рябушинського, приватна опера С.І. Мамонтова, опера С.І.Зиміна, Художній театр К.С. Алексеєва-Станіславського і С.Т. Морозова.

У сучасній історіографії активізувалося вивчення колекціонування та меценатської діяльності в Росії. Тенденції меценатства в російській культурі досліджували А. Аронов, П. Буришкін, В.Россохіна, Н.Думова, приділяючи увагу здебільшого аналізу діяльності колекціонерів та меценатів Росії другої половини XIX – початку XX ст.

Персоналогічне вивчення меценатів Москви здійснив Олександр Лінков. У своїх працях він досліджував історію козацтва, російський "срібний вік", зібрав унікальні архівні матеріали по персоналіям більш ніж двох тисяч людей, які внесли великий вклад у розвиток російської культури. Особливу увагу приділив російським меценатам та колекціонерам: Саві Морозову, Сергію Щукіну, Павлу Третьякову, Миколі Рябушинському та ще ста московським меценатам та колекціонерам, які багато зробили для Москви та розвитку російської культури.

Мета роботи – дослідити особливості меценатської діяльності Сергія Івановича Щукіна у формуванні світових мистецьких колекцій (кінець XIX – початок XX ст.).

Меценатство в культурному розвитку Росії сягає своїми коріннями давнини, багате яскравими прикладами, дозволяє виявити очевидну спадкоємність добрих діянь, витоки і тенденції російського меценатства. Союз підприємництва та благодійності переконливо простежується на прикладі багатьох відомих купецьких династій.

Соціально-духовну еволюцію купця-мільйонера того часу добре відчув Ф. І. Шаляпін, який у своїй автобіографічній книзі "Маска й душа" писав: "...Російський мужичок, вирвавшись із села змолоду, починає збивати своє благополуччя майбутнього купця або промисловця в Москві. Він торгує збитком на Хитровому ринку, продає пиріжки на лотках, лле конопляне масло на гречаники, весело викрикує свій товаришко і косим оком хитро спостерігає за стьожками життя, як і що зшито і що до чого як пришито. Непоказне життя для нього. Він сам часто ночує з волоцюгами на тому ж Хитровому ринку або на Пресні, він їсть тельбухи в дешевому шинку, вприкусочку п'є чайок із чорним хлібом. Мерзне, голодує, але завжди веселий, не нарікає і сподівається на майбутнє ... А там дивись, у нього вже й крамничка або заводик. А потім, мабуть, він уже 1-ї гільдії купець. Зачекайте – його старший синок перший купує Гогенів, перший купує Пікассо, перший везе в Москву Матісса. А ми, освічені, дивимось з кепсько роззявленими ротами на всіх незрозумілих ще нам Матіссів, Мане і Ренуарів і гугняво-критично говоримо: "Самодур ...". А самодури тим часом потихеньку накопичили чудові скарби мистецтва, створили галереї, першокласні театри, набудували лікарень і притулків на всю Москву" [10].

До таких "самодурів" ми можемо віднести старообрядців купців-підприємців, які внесли великий вклад у культурний розвиток Росії XIX-XX ст. Так, за відомостями різних дослідників, до 60% російських капіталів належало старообрядцям і вихідцям із старообрядницького середовища. Крім того, що старообрядці своєю активною господарською діяльністю поповнювали прибуткову частину державного бюджету, вони займалися благодійною та меценатською діяльністю. Безпосередньо ними засновані такі театри Москви, як оперний Зіміна, драматичний Незлобіна, художній Сави Морозова. Відомі своїм меценатством Громов Василь Федулович, Кокорев Василь Олександрович, Мамонтов Сава Іванович, Маркови (Григорій Маркович, Костянтин Григорович, Федір Григорович, Павло Костянтинович та ін.), родини Морозових, Рябушинських, Триндіних.

У нашій статті звернемо увагу на меценатську діяльність Сергія Івановича Щукіна.

Сергій Іванович Щукін був одним із видатних московських меценатів, який вніс великий вклад у культурний розвиток Росії кінця XIX – початку XX ст. Сергій Щукін походив із московської купецької родини, яка належала до старообрядництва. Вони здавна торгували мануфактурним товаром в містечку Боровське під Калугою. У другій половині XVIII ст., при Катерині II, перший Щукін, відображений у сімейних анналах, Петро, наважився покинути насиджені місця. Разом із сином Василем він відправився на пошуки успіху в Москву, став торгувати і мало-помалу почав завойовувати тверді позиції в купецькому середовищі. У 1787 р. рід Щукіних вперше згадується у московських писцевих книгах, а згодом сім'я Щукіних зайняла провідне місце в торгово-промисловій Москві, була зарахована до самого процвітаючого московського купецтва.

Престиж і вплив І.В.Щукіна, батька Сергія, в Москві були, за свідченням Буришкіна, надзвичайно великими. І не тільки через його багатства. У Москві тоді було багато заможних людей, навіть багатших від Щукіна, які далеко не користувалися тією пошаною, яка припадала на їх частку. Щукінська фірма була однією з найбільш поважних у Москві.

Сергій Іванович Щукін, який народився у 1852 р., був усього на рік молодший брата Петра. Петро Щукін був відомим колекціонером і відомим меценатом свого часу.

Сергій Іванович у дитинстві був кволим хлопчиком, малорослим, недокрівним, дуже сильно заїкався. На прохання дружини батько вирішив не відсилати його до школи і вчити вдома разом із сестрами. Єдиною його втіхою був дозвіл батьків часто гостювати в Петербурзі у дядька Михайла Петровича Боткіна, де він годинами бродив по кімнатах, які були обвішані неоціненними картинами, пильно розглядаючи кожну, звикаючи дихати повітрям мистецтва. Напевно, саме тоді зародилася любов Сергія Щукіна до живопису.

Потім він закінчив школу в Саксонії. На подив батька, хлопчик виявився дуже впертим, майже некерованим. У школі він майже досконало оволодів французькою і німецькою мовами, там же цілком виявилися якості, які стали визначальними для його характеру – енергійність і рішучість. Сергій Щукін закінчив Вищу комерційну академію в м. Гера в Баварії і, повернувшись на батьківщину, вступив у батьківську справу. У Москві Щукіни вели торгівлю в Чіжовському і Шуйському подвір'ях у Юшков провулку (тепер проїзд Володимирова), а влітку – на Нижегородському ярмарку. Вони були також членами товариства величезної Данилівської мануфактури. Петро відав переважно закордонними закупівлями фірми, Сергій займався справами в Москві.

Історія Щукіних відображає характерний і для деяких інших великих буржуазних кланів процес розкладання ділового потенціалу сім'ї під впливом багатства і вседозволеності. З шести братів лише один виявив бажання і здатність взяти в свої руки справу батька. Петро Щукін брав участь у роботі фірми без особливого ентузіазму, а всі інші брати віддали перевагу лише отриманню прибутків. Жодна з сестер також не вийшла заміж за представника купецького роду.

Невдовзі Іван Васильович несподівано для себе зрозумів, що саме Сергію, який не брався в розрахунок, судилося стати його наступником. Брати визнавали безперечну перевагу Сергія в підприємстві і були цілком задоволені тим, що ще до смерті батька він став його основним наступником. Усі вони залишалися членами фірми, отримували свою частку доходів і витрачали її відповідно до своїх нахилів.

У своїй праці Н.Думова писала, що Сергій Іванович Щукін був талановитим підприємцем, відомим своєю азартністю і схильністю до ризикованих операцій. Він володів майже безпомилковою інтуїцією і сміливою рішучістю. У діловому світі Щукіна прозвали "міністром комерції", а ще "дикобразом" за завзятість і винахідливість, колючий склад розуму. Ходили чутки, що навіть своє заїкання він використовує на благо собі під час ділових переговорів, щоб збити опонента з думки і виграти час для обдумування наступного тактичного ходу. Сергій Іванович придбав сталеву хватку у справах і в той же час завжди залишався зухвалим, азартним гравцем. У 80-і роки вся енергія, всі помисли Щукіна були спрямовані на примноження капіталу, на розширення сфери діяльності фірми. Він грав видну роль у житті московського купецтва – був членом правління (а деякий час і старостою) Московської купецької управи, товаришем старшини московського купецтва і чечесного старости дитячих притулків. Сергій Іванович досяг великих успіхів на ниві підприємництва, ставши одним з найвизначніших діячів російської торгівлі та промисловості. У 1882 р. Іван Васильович за 160 000 рублів купив палац Трубецьких у Великому Знамянському провулку (нині вул. Грицевець), з великою (більше десятини) земельною ділянкою. Палац був побудований ще з екатерининських часів. А в 1889 р. в особняку на Великому Знамянському оселився Сергій Іванович Щукін зі своєю сім'єю. Через два роки, після смерті батька,

будинок перейшов у його власність. У палаці Трубецьких нові господарі майже все залишили без зміни. Навіть колекція зброї, зібрана старим князем, як і раніше висіла на стінах величезного вестибюля, з якого широка дубова драбина вела в вітальню, їдальню та інші апартаменти. Але розвішені в усіх приміщеннях картини не припали до смаку новому власнику. Це були головним чином роботи передвижників. Чималу цінність представляли численні ескізи Сурикова до його знаменитого полотна "Бояриня Морозова". Усі ці твори незабаром були продані Щукіним. Натомість проданих картин було куплено кілька пейзажів сучасного норвезького художника Фріца Таулова. Вони стали першою цеглинкою майбутньої всесвітньо відомої колекції С.І. Щукіна.

Далі авторка пише, що будинок Щукіних став славитися у московських вищих сферах розкішними прийомами і домашніми концертами. Запрошення туди вважалося великою честью. На обіди і раути до Щукіних з'їжджався квітник московського дворянства, політичні діячі, іноземні дипломати, генерали, торгово-промислова еліта, знаменитості зі світу мистецтв і літератури. В прикрашених червоними трояндами залах палацу, де звучала музика Баха, Бетховена, Моцарта, збиралися завсідники: князь Юсупов (батько майбутнього вбивці Распутіна), князь Сергій Щербатов, брати Михайло та Іван Морозови, Микола Рябушинський, Сергій Сергійович Боткін. У будинку Щукіних бували Станіславський і художник Серов, там співав Шаляпін і грав Рахманінов. Приїжджаючи до Москви, обов'язково наносили візити Щукіним петербуржці Дягілев і Бенуа. Частим гостем тут був молодий художній критик Анатолій Луначарський.

Свою вишуканість і розкішню Щукініські прийоми були зобов'язані смакам господині будинку. Дружина Сергія Івановича, Лідія Григорівна серйозно захоплювалася античною історією. У 1903 р. була видана написана нею книга під назвою "Спартанці". Вона діяльно і охоче брала участь у благодійних заходах, організованих дружиною московського генерал-губернатора великою княгинєю Єлизаветою Федорівною.

Досліджуючи діяльність московських меценатів, Н. Думова писала, що великий вплив справив Сергій Іванович Щукін на Івана Абрамовича Морозова. Дивна річ – обидва цікавилися певним напрямом у живописі, збирали твори одних і тих же художників. Придбання обох меценатів як би доповнювали один одного, допомагали повніше представити творчий шлях того чи іншого художника, його досвід і шукання. У кожного з колекціонерів були свої пристрасті: Щукін був ненаситним у придбанні картин Моне; у Морозова їх було тільки п'ять. Обидва меценати найбільше сходилися у ставленні до Сезанна – його творчість була однаково близькою, їх різняли між собою смаки. У них було чимало дублікатів речей Сезанна. У колекції кожного був свій варіант таких його творів, як "Гора Св. Вікторія", "Курець", знамениті "Квіти у вазі" і "Автопортрет".

Щукін прагнув зробити зібрані ним картини суспільним надбанням і з радістю знайомив з ними екскурсантів, бо зали морозівського особняка були майже недоступні для сторонніх відвідувачів.

Хоча сімейство Сергія Івановича Щукіна належало до верхівки буржуазії, у нього взагалі були дивні для цього середовища звички: не мав власного екіпажу, спав цілий рік з відкритими вікнами, іноді прокидався в посипаному снігом ліжку, був вегетаріанцем. За розкішними Щукініськими обідами самому господареві подавалися пісний овочевий суп, молоду картоплю і кисле молоко. Свої гроші і вільний час він віддавав колекціонуванню.

З творчістю імпресіоністів познайомив Щукіна його родич Федір Боткін, якій постійно жив у Франції. Серед перших придбань Сергія Івановича були картини Уїстлера, Пюві де Шаванна і Сіньяка. Потім він купив "Квіти у вазі" Сезанна.

У 1897 р. колекція Щукіна поповнилась картиною Клода Моне "Бузок". Це був перший твір Моне в Росії. Ще Сергій Іванович придбав 13 полотен цього майстра, в їх числі "Полудень", "Вечір", "Копиці", "Білі латаття", "Скелі", "Чайки", знаменитий "Сніданок на траві", про який Олександр Бенуа писав: "Це, мабуть, самий блискучий твір Моне".

Щоб оцінити сміливість колекціонера, потрібно згадати такий факт: у 1891 р. в Москві в спеціальному павільйоні на Ходінському полі була відкрита французька промислова і художня виставка, де експонувалися роботи Моне, Дега та інших імпресіоністів. Над ними, за спогадами Андрія Білого, "Москва реготала. Багато відвідувачів обурювалися: "Ви бачили? Жах що. Нахабне знущання"! Та й на батьківщині художників їх творчість в офіційних колах оцінювали негативно. У 1897 р. уряд Франції відмовився прийняти зібрання картин імпресіоністів, що належало одному з перших їх шанувальників і покупців Густаву Кельботту. Непохитно впевнений у майбутньому визнанні творчості імпресіоністів, Кельботт заповів свою колекцію державі з умовою, що вона буде експонуватися в Луврі. Французька влада відкинула цей дар, що містив вісім картин Моне, одинадцять Пісарро, дві Сезанна і один твір Едуарда Мане. Сумний приклад Кельботта міцно врізався в пам'ять Щукіна і тривожив його всякий раз, коли він згодом думав про передачу власного зібрання державі.

Розглядаючи діяльність Сергія Івановича як колекціонера, ми можемо сказати, що не все в творчості художників його цікавило і не всі роботи Щукін брав відразу. Наприклад, придбавши свого першого Гогена (це була одна з речей таїтянського циклу), Сергій Іванович помістив картину в своєму кабінеті і довго зважив до неї, розглядаючи її сам на сам, і лише після довгих умовлянь показував друзям. Зате, звикнувши, купив ще п'ятнадцять картин Гогена – майже всі його найкращі творіння – і розвісив їх на одній із стін величезної їдальні палацу Трубецьких. Зазначає в ті часи відомий художній

критик Яків Тугендхольд, що писав у журналі "Аполлон": "Картини тісно зсунуті одна до одної, і спочатку не помічаєш навіть, де закінчується одна і де починається інша, – здається, що перед тобою одна велика фреска, один іконостас". Так С. Щукін, володіючи досить гострим оком, вибирав найкращі з робіт.

Сергій Іванович був багатогранною, творчою особистістю, його завжди манили невідомі країни і цивілізації. Ще до одруження за дорученням батька Сергій з діловими цілями здійснив подорож до Єгипту, яка справила на нього глибоке враження. А у 1895-1896 рр., відмовившись від звичних для людей його кола поїздок на Французьку Рив'єру або курорти Німеччини, Щукін разом з дружиною відправився в Індію. Зберігся їх малюнок: на слоні Сергій Іванович у тропічному шоломі, а навколо – темношкірі погоничі з білими стегнами. Потім вони продовжили свою подорож до Туреччини і Греції, де Лідія Григорівна зацікавилася стародавньою Спартою і її жителями. Після вдалої фінансової операції у 1905 р. Щукін вирушив до Єгипту, тепер вже не тільки з дружиною, а й з дітьми (крім молодшого Сергія). Через контору Кука був організований спеціальний караван, супроводжуваний двадцятьма турецькими солдатами. З Африки юна Катя Щукіна, піддавшись моді на екстравагантність, привезла страшний сувенір – на шиї, у вигляді боа, вона носила велику строкату змію, з якої було винято жало.

Подорож до Єгипту, говорив згодом Сергій Іванович, була одним із самих сильних і приємних спогадів його життя. Він любив розповідати про цю подорож, цікаво описував свої враження: як на ослах їздив на Синай, як стояв перед Сфінксом, "заглядаючи в очі божеству".

Н. Думова писала, що Щукін привіз із Африки чимало цінних надбань. Побоюючись підробок, він купував тільки в Каїрському музеї, де були предмети мистецтва, призначені для продажу урядам зарубіжних держав. З цього фонду він придбав твори африканської скульптури, головним чином статуї богів, які також увійшли до складу його колекції. Згодом він розташував їх у залі, відведеному для афро-кубістських робіт Пікассо.

У ніч, коли померла Лідія Григорівна, С.І. Щукін ухвалив рішення передати колекцію в дар місту Москві. Він висловив свою волю в складеному у 1908 р. заповіті. На відміну від брата Петра, його не турбувала думка про увічнення таким чином власного імені. Але, пам'ятаючи сумний досвід француза Кельботта, Сергій Іванович поставив умову, щоб зібрання зберігалось і експонувалось повністю. В іншому випадку колекція повинна була перейти спадкоємцям Щукіна. Це була форма страхівки від довільного поводження з його дітищем. "Я не хочу, – говорив Сергій Іванович синові Івану, – щоб мої картини сховали десь у підвалі і витягали звідти поодинокі або продавали".

В пам'ять дружини Сергій Іванович за порадою сина Івана Сергійовича заснував (пожертвувавши, за свідченням Білого, 200 тис. руб.) Інститут психології при Московському університеті – установа абсолютно нового в Росії профілю. Знаменно, що новаторські прагнення Щукіна, що так яскраво проявилися в колекціонуванні живопису, дали себе знати і на ниві його благодійної діяльності.

Отже, в Росії кінця XIX – початку XX ст. багато хто займався колекціонуванням, можна сказати, що це було модно, але не всі дарували свої колекції державі. Сергій Іванович Щукін був яскравою особистістю, видатним представником свого часу. Він зробив великий внесок у культурний розвиток Росії кінця XIX – початку XX ст. Його колекціонування та меценатська діяльність є достойним прикладом для сучасних підприємців.

Використані джерела

1. Линьков А. Фауст и Маргарита / Александр Линьков // Меценаты и коллекционеры // Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Русская книга, 1994 – С. 39-49.
2. Бурыйшкін П. А. Москва купеческая / П. А. Бурыйшкін. – М.: Высшая школа, 1991. – 352 с.
3. Щербатов С.А. Московские меценаты / С.А. Щербатов // Памятники Отечества: альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – М.: Русская книга, 1993. – № 1/2. – С.11-19.
4. Тарасенко Я.П. Традиции российского меценатства, коллекционирования и благотворительности / Я.П.Тарасенко // История России. – М., 1994. – С.16-29.
5. Аронов А.А. Золотой век русского меценатства / А.А.Аронов. – М.: МГУК, 1995. – 114 с.
6. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России / А.Н.Боханов. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
7. Лопухина Е.М. Самые знаменитые меценаты России / Е.М.Лопухина. – М.: Вече, 2003. – 384 с.
8. Думова Н. Г. Московские меценаты / Н. Г. Думова. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 334с.
9. Кириллов И. А. Правда старой веры. – Барнаул, 2008.
10. Шаляпин Ф.И. Маска и душа / Ф.И. Шаляпин // Новый мир. – 1988. – №5. – С. 206-210.